
Filip Delmotte

De nieuwe kaart van Europa

De stormachtige ontwikkelingen in Oost-Europa hebben heel wat gevolgen voor de toekomst van Europa en de internationale verhoudingen. Twee fundamentele breuklijnen hebben in deze eeuw het gezicht van Europa bepaald. De derde breuklijn die zich nu volop ontwikkelt door de ineenstorting van de Oosteuropese regimes, maakt het lot van Europa onzeker.

De ontwikkelingen van de laatste jaren in Oost-Europa zijn in 1989 plots en razendsnel omgeslagen in een revolutionaire omwenteling. De generaties geboren na de tweede wereldoorlog beleven een unieke historische omwenteling, die in die periode qua omvang en consequenties nergens haar weerga heeft gekend. Het is de derde breuklijn op het oude continent sinds het begin van deze eeuw.

Zoals bij elke revolutie wordt de bestaande politieke macht of staatsmacht weggeveegd en vervangen door een nieuwe. Met uitzondering van Roemenië - ging het om een volksopstand dan wel een staatsgreep? - is nergens bloed gevloeid. Het hele volk komt in beweging, de regerende politieke elites worden onttroond, de bestaande machtsstructuren en symbolen van de heersende Kommunistische Partij en staat worden afgebroken, hun patrimonium onteigend. Begonnen in Polen en Hongarije, waaide de vlam snel over naar de DDR, Tsjechoslovakije, en Roemenië. Bulgarije slaagt er nog wat in de brand te blussen, maar ook daar lijkt het regime niet te zullen standhouden. We maken de ineenstorting mee van de post-stalinistische regimes in Oost-Europa, tot stand gekomen na de overwinning op Nazi-Duitsland.

BREUKLIJNEN

Een eerste breuklijn in Europa deed zich voor op het einde van de imperialistische oorlog 1914-1918. De oktoberrevolutie van 1917 herschudde grondig de kaart van Europa. Sinds het ontstaan van de arbeidersklasse en van de georganiseerde arbeidersbeweging werd voor het eerst in de geschiedenis een arbeiders- en boerenstaat gesticht. Paradoxaal genoeg niet

- zoals Marx had voorspeld - in het centrum van de "hoogontwikkelde" kapitalistische wereld (toen nog West-Europa), maar in het

achterlijke tsaristische Rusland. Lenin en de Bolcheviki slaagden niet alleen in hun opzet om de zwakste schakel van de imperialistische keten te breken. Met behulp van een sterk georganiseerde partij van een nieuw type werden de voorwaarden voor een democratische revolutie aangevend voor een socialistische revolutie. Het kwam tot een breuk met de partijen van de 2de (Socialistische) Internationale. Die deden een faamse concessie aan de bourgeoisie door de oorlogskredieten te stemmen (waardoor de deur voor regeringsdeelname werd opengezet), en volgden een politiek van integratie binnen het kapitalisme. Overal kwam het tot scheuringen binnen de bestaande socialistische arbeiderspartijen en onstonden kommunistische partijen. Toen de Sovjetstaat speculeerde op het overslaan van de revolutionaire brand naar het Europese continent - meer bepaald Duitsland, hielpen de partijen van de 2de Internationale de heersende regimes in het neerslaan van de opstand.

De interventies van Frankrijk en Engeland en de militaire omsingeling dreven de jonge Sovjetstaat in het defensief. Op economisch vlak moesten enkele stappen achteruit gezet worden (NEP-plan). Door de omstandigheden gedwongen werd een strak geleide éénpartijstaat gevormd om het hoofd te bieden aan de externe vijand en de strijd tegen de armoede. Van socialistische herverdeling was geen sprake; er was niets om te herverdelen. Alle inspanningen werden gericht op de uitbouw van de zware industrie. Bij afwezigheid van hulp van buitenuit gebeurde dit op de rug van de boerenbevolking (primaire accumulatie). Na de dood van Lenin zette Stalin alles op de verwezenlijking van «het socialisme in één enkel land».

Het experiment hield stand, kende zelfs een opmerkelijk economisch sukses. Maar de prijs was bijzonder hoog in de vorm van terreur, de uitbouw van een totalitaire partij-staat, de gedwongen collectivisatie en deportatie van volkeren, en last but not least de liquidaties binnen de Kommunistische Partij, wat sommigen de liquidatie van de Kommunistische Partij tout court noemen (de Moskouse processen).

Aan de vooravond van de tweede wereldoorlog had het Sovjetregime zich geconsolideerd. De sovjets, de democratisch verkozen raden waarop de nieuwe socialistische staatsmacht zou gebouwd worden, waren onbestaande. In de plaats ervan fungeerden overal in bedrijven en sociaal-economische eenheden de partijcellen als transmissieriem en waakhond van de gecentraliseerde macht. De Sovjet-Unie was niet echt een socialistisch land, maar een vorm van staats-socialisme voorzien van een zogenaamde kommunistische doctrine. Haar buitenlandse politiek was gebaseerd op Stalins concept van een socialisme in één land.

Vanuit deze optiek van de *raison d'état* werd de 3de (Kommunistische) Internationale stevig vanuit Moskou geleid. Dat zou de diverse kommunistische partijen van West-Europa nog zwaar opbreken bij het uittekenen van een anti-fascistische strategie tegen de opkomst van het Nazisme.

De tweede breuklijn ging opnieuw gepaard met een wereldoorlog. Het diplomatiek initiatief van Maxime Litvinov, minister van buitenlandse zaken van de Sovjet-Unie, voor een systeem van collectieve veiligheid om Hitlers expansionistische plannen in te dammen, botste op het herhaalde veto van de koloniale grootmachten Frankrijk en Engeland. Daarentegen probeerden zij Hitlers behoefte aan *Lebensraum* naar het oosten te drijven. Dit lag aan de basis van het zogenaamde Duivelspact, het Duits-Russisch niet-aanvalsverdrag. Beide partijen maakten daarin gebiedsafspraken ten koste van Oosteuropese landen (waaronder Polen), en verschaften zich een tijdelijke adempauze voor het naderende wereldconflict. Het pact werd tenslotte gekelderd door de inval van Duitsland in de Sovjet-Unie in 1941. Hitlers oorlog *tous azimuts* maakte de weg vrij voor de grote alliantie die uiteindelijk zijn nederlaag zou bezegelen.

TWEEDE OORLOGWERELD

De vooroorlogse kaart van Europa werd na Wereldoorlog II helemaal hertekend. Jalta zal het oude continent in tweeën splijten. De Sovjet-Unie die sinds 1917 geprobeerd had het «socialisme in één land» op te bouwen, en wiens bestaan door militaire omsingeling, isolement en tenslotte het oprukkend Nazisme werd bedreigd, eiste en bewam een veilige *glacis* aan haar westgrens. Hoewel de grootmachten (Verenigde Staten, Groot-Brittannië en de Sovjet-Unie) in Jalta de afspraak maakten dat in de landen van Oost-Europa door middel van verkiezingen democratische regeringen zouden gevormd worden, werden overal Sovjet-vriendelijke «volksdemocratieën» geïnstalleerd. Landen waar vóór de oorlog fascistische of semi-fascistische regimes aan de macht waren, kregen nu plots het vreemde Sovjetmodel opgelegd met zijn strakke gecentraliseerde planeconomie, éénpartijstaat onder leiding van kommunistisch geïnspireerde partijen, en (zoals vroeger) met aan banden gelegde individuele vrijheden.

De Westerse mogendheden, waar de Verenigde Staten de leidende rol hadden overgenomen, keerden de “onnatuurlijke” alliantie die met de Sovjet-Unie tegen Hitler-Duitsland was gesmeed al vlug de rug toe. Het Westers blok streefde naar een *roll-back* van het kommunisme, met politieke, economische en militaire middelen.

De Britse premier Winston Churchill sprak van een ijzeren gordijn dat dwars door het continent van Stettin aan de Oostzee tot Triëste aan de Adriatische Zee was neergelaten¹. Hij riep het westen bijeen voor de Koude Oorlog tegen de groeiende Sovjetuitdaging en het gevaar voor de civilisatie. De oprichting van een Westerse militaire alliantie stond reeds op stapel, toen de Belgische minister van buitenlandse zaken P.H. Spaak met zijn «*Nous avons peur*» voor de Verenigde Naties hetzelfde angstbeeld opwierp².

Die Russische dreiging was nochtans niet meer dan een mythe. «*Bij het begin van de koude oorlog stonden de twee kolossen tegenover elkaar, maar de een stond krachtig rechtop, en de ander lag half leeggebloed tegen de grond. Dit is de onomkeerbare werkelijkheid*», schrijft Isaac Deutscher³. Maar deze mythe moest dienen om de bewapeningspolitiek en het oprichten van de Navo te verrechtvaardigen. De Westerse bondgenoten wilden zich niet neerleggen bij de gewijzigde krachtsverhoudingen ten gevolge van het beslissende aandeel van de Sovjet-Unie in de overwinning op Duitsland. Dit tegenoffensief was ook ingegeven door vrees voor de groeiende aanhang van de kommunistische partijen in West-Europa.

De tegenstelling tussen kapitalisme en socialisme werd (opnieuw) de leidraad van de internationale politiek. Op deze tweede breuklijn ontstond een nieuw tijdperk: de overgang van het socialisme in één land naar een socialistisch kamp. De Sovjet-Unie en haar invloedzone vormden een bedreiging voor het centrum. Niet ten gevolge van interne ontwikkelingen of revolutionaire omwentelingen in de landen van Oost-Europa, maar als uitkomst van de oorlog. Voor het eerst sinds haar bestaan was zij uit de perifere zone gebroken. Het actie-reactiepatroon met een toenemende escalatie voor gevolg, kenmerkt de tweede oorlogwereld. Onder druk van de Verenigde Staten worden de kommunistische partijen uit Westeuropese regeringen geweerd. Hetzelfde gebeurt met de niet-kommunistische partijen in Oost-Europa, die in het beste geval tot een soort schaduwbestaan werden herleid. Met de oprichting van de Navo in 1949 was het militaire luik van de politiek van indamming (*containment*) rond. Negen dagen na de Westduitse opname in de Navo in 1955 werd ook het Warschaupact afgesloten⁴. De deling van Duitsland en van Europa waren een feit.

In zijn rede te Fulton, Missouri, op 5 maart 1946

²Op 28 september 1948 in het Parijse Palais de Chaillot

³Isaac Deutscher, *Ironie van de geschiedenis. Essays over het communisme*, Standaard Boekhandel, 1968

⁴Zie hierover Rik Coolsaet, *Buitenlandse Zaken*, Leuven 1987

De blokkenlogica, het opgepepte vijandbeeld, leidden tot een nooit geziene bewapeningswedloop, die een totaal nieuwe dimensie kreeg met het atoomwapen. De naoorlogse vrede zou duur betaald worden. De haviken in de Navo staken niet onder stoelen of banken dat een waanzinnige bewapeningsinspanning het Sovjetrijk economisch op de knieën zou dwingen. Achteraf zal blijken dat de bommen- en rakettenkloof door de VS-administratie geënceneerd werd om nieuwe militaire projecten gestemd te krijgen.

De blokkenlogica had niet alleen voor gevolg dat de Sovjet-Unie een enorme roofofbouw pleegde op haar economie om de pariteit met de Verenigde Staten te bereiken. Moskou verstevigde zijn greep op de satellietstaten, en kwam militair tussenbeide wanneer volksopstanden een gevaar betekenden voor de «volksdemocratieën». Hoewel Chroestjov op het 20ste partijcongres van de KPSU de mythe rond Stalin aan diggelen sloeg, werd dit niet gevolgd door een destalinisering van de kommunistische partijen en regimes in het Oostblok. De Kommunistische Internationale die onder Stalin compleet werd uitgehold, verdween mee in zijn graf. De Westeuropese kommunistische partijen reageerden met een nationale reflex, en timmerden aan een eigen nationale weg naar het socialisme. Het «polycentrisme», gelanceerd door de leider van de Italiaanse kommunisten Palmiro Togliatti, bleek niet in staat om de door het Stalinisme aangerichte ravages in de KP's te boven te komen.

Het decennium dat Chroestjov aan de macht was, bleek niet voldoende om de nieuwe wind te doen uitmonden in een herdenking van de heersende ideologische premissen. De destalinisatie werd nooit ten gronde doorgevoerd. De Koude Oorlog bevestigde eerder de KPSU in haar opvattingen, en sneed elke mogelijkheid tot hervormingen af. Binnenlands had de Sovjet-Unie de touwtjes stevig in handen. Het systeem dreef nog steeds op het prestige van de overwinning op het Nazisme en het voluntarisme van een leiding die voorhield dat de VS in een nabijgelegen toekomst economisch kon worden gepasseerd. Het falend landbouwbeleid doorbrak die illusie. De meningsverschillen met het China van Mao Tse Tung mondden uit in het eerste grote schisma binnen de kommunistische beweging. Bovendien wilde Chroestjov de bureaucratie grondig aanpakken en de partij hervormen. Door dit alles nam de oppositie binnen de KPSU tegen zijn beleid toe. Hij werd uiteindelijk gewipt en vervangen door Leonid Brezjnev die opnieuw op binnenlands en buitenlands vlak (Praag, Afghanistan, Polen) orde op zaken moest stellen.

MENSENRECHTEN EN ONTwapENING

Met de opdeling van Europa na de tweede wereldoorlog zou de Oost-Westtegenstelling het landschap bepalen. Alle conflicten werden vanuit die invalshoek belicht. Het kommunistisch gevaar kwam om elke hoek kijken, tot in de landen van de derde wereld. Het was nu eenmaal een grondbeginsel van de buitenlandse politiek van de socialistische landen om de anti-koloniale strijd te steunen, voor zover dit de eigen *raison d'état* niet schaadde. Voornamelijk op twee domeinen zou de strijd tussen Oost en West zich afspelen: de bewapening en de problematiek van de mensenrechten. De Sovjet-Unie streefde naar een situatie van vreedzame coëxistentie, d.w.z. het vreedzaam naast elkaar leven van twee verschillende maatschappelijke stelsels. Vandaar dat het socialistische werelddeel zocht naar een duurzame erkenning van de opdeling van Europa, en vooral van de bestaande grenzen sinds 1945. Veilige grenzen en ontwapening vormden de basis van de Sovjetpolitiek. Deze moesten de voorwaarden scheppen voor de ideologische concurrentie tussen de blokken en maatschappijvormen.

Eerst kwamen bilaterale verdragen (bijv. tussen Polen en de Duitse Bondsrepubliek in 1970) tot stand, onder impuls van de *Ostpolitik* van gewezen kanselier Willy Brandt. De conferentie van Helsinki in 1975 met alle landen van Europa behalve Albanië, plus de Verenigde Staten en Canada (35 in totaal) betekende een mijlpaal doordat de onschendbaarheid van de bestaande grenzen in Europa werd erkend.

Het Helsinki-proces bevatte drie korven: een militaire (vertrouwenwekkende maatregelen), een economische, en tenslotte de kwestie van de mensenrechten. Terwijl voor de socialistische landen ontwapening als voorwaarde gold voor ontspanning, en dus voor een soepelere benadering van de mensenrechtenproblematiek (vrij verkeer, vrijheid van godsdienst...), werd in het westen de omgekeerde weg gevolgd. Invalshoek is hier de schending van de individuele - niet de collectieve, zoals het recht op arbeid - mensenrechten in de landen van het bestaande socialisme. Verbetering op het vlak van de mensenrechten moet, aldus de redenering, een klimaat scheppen voor ontwapeningsgesprekken. Door de blokkenlogica die beide allianties aankleven, bleef de situatie tot voor kort gewoon muurvast. De nieuwe politieke klasse in Oost-Europa kreeg zeer weinig speelruimte van grote broer, terwijl ze ook niet de instemming van het volk genoot. De koude oorlog, de blokkenconfrontatie en bewapeningswedloop hebben de ruimte voor hervormingen bijna tot nul herleid. Er was weinig andere keuze dan getrouwheid aan het Sovjetmodel. Maar daardoor kon ook het kommunistisch ideeëngoed en het gedachtegoed *tout court* zich niet ontwikkelen.

Hoewel het Helsinki-proces, gericht op veiligheid en samenwerking in Europa, een nieuwe visie in zich droeg, bleef het toch nog altijd geconditioneerd door de logica van de Koude Oorlog. Binnen beperkte marges werden vertrouwenwekkende maatregelen op touw gezet, en gesleuteld aan de legermacht. Maar de verdeeldheid van Europa werd erdoor bezegeld, alsook de politieke prerogatieven van Moskou en Washington aan elke zijde van de grenslijn. Bovendien interpreteerden de politieke leiders van de ondertekenende landen de basistekst op een verschillende en soms tegengestelde manier.

De geweldige strijd van de nieuwe vredesbeweging tegen de plaatsing van middellange atoomwapens in Europa, in de periode 1979 - '88, doorkruiste voor het eerst sinds de tweede wereldoorlog de traditionele diplomatie. Totdantoe had zij altijd tot het "privé-domein" van de politici en militairen behoord. Europa leed aan een oost-westverlamming. Elk jaar opnieuw groeide de omvang van de manifestaties in enkele Westeuropese hoofdsteden. De overgrote meerderheid van de publieke opinie sprak zich uit tegen deze waanzinnige nucleaire bewapening. De Navo maakte de zwaarste crisis door sinds 1966, toen De Gaulle zich terugtrok uit de militaire organisatie van het bondgenootschap. Ze stond voor een onmogelijk dilemma: ofwel doorgaan met haar plannen en dan riskeerde ze de consensus met het volk te verliezen, ofwel ze schrappen en dan leek een breuk binnen het bondgenootschap onvermijdelijk.

Het Kremlin reageerde aanvankelijk verkeerd. Brezjnef en Gromyko beantwoordden de Navo-plannen op de traditionele manier. Er werden gelijkaardige raketten in Oost-Europa en ten westen van de Oeral opgesteld, terwijl de Afghaanse crisis met een militaire interventie werd beantwoord. Dit alles speelde in de kaart van de haviken aan Westerse zijde.

SINATRA-DOCTRINE

In 1985 kwam Gorbatsjov aan de macht en liet snel blijken dat Moskou een nieuwe koers wilde varen. De bewapeningsfanatici werden in de tang genomen door de Westeuropese (en Amerikaanse) vredesbeweging én de nieuwe politiek van de Gorbatsjov-boys. Tenslotte zou Reagan in eigen persoon met de afgevaardigde van het "Rijk van de Duivel" het akkoord voor de ontmanteling van de raketten afsluiten. De vredesbeweging kreeg postuum gelijk. De Navo moest voor de eerste keer sinds 1949 haar offensieve nucleaire strategie bijsturen.

Kort nadat Gorbatsjov tot secretaris-generaal van de KPSU was verkozen, werden de contouren van de nieuwe politiek van Moskou zicht-

baar. De grondpijlers ervan zijn de perestroika (economische herstructureringen), glasnost (democratische hervormingen), en een radicaal ontwapeningsprogramma. Het is de combinatie van het nieuwe denken en het inzicht in de noodwendigheden door de economische en politieke crisis van het Sovjet-regime en de socialistische landen in het algemeen.

De vraag naar de invloed van de ontwikkelingen in Oost-Europa op de internationale verhoudingen en politiek, moet ook omgekeerd gesteld worden. Het is een wederzijds proces waarbij niet alleen interne crises in het Oostblok tot veranderingen hebben geleid. Op internationaal vlak zijn er dingen beginnen schuiven onder impuls van de beweging van onderuit: de vredesbeweging heeft een deel van de diplomatieke scène bezet. Gorbatsjov heeft zich een enorm prestige veroverd, waardoor in het Westen de dreiging van de Sovjet-Unie als argument voor de bewapening geleidelijk verbrokkelde. En de erosie van de externe blokkenlogica heeft zijn uitwerking op de interne samenhang binnen het socialistisch blok. De Oosteuropese landen, Polen en Hongarije voorop, begonnen te experimenteren met nationaal ingekleurde vormen van perestroika en glasnost. Tot zover was deze situatie niet fundamenteel verschillend met vroeger, vermits ze tussen de krijtlijnen bleven van de leidende grootmacht in hun wereldsysteem. Maar de perestroika en glasnost hebben in Oost-Europa sociale en politieke energie vrijgemaakt waardoor op korte termijn radicale veranderingen mogelijk werden. Lange tijd bleef onzekerheid bestaan in welke mate Moskou fundamentele veranderingen, zoals een meerpartijstelsel en een westers economisch model, zou tolereren.

Waarom zijn de ontwikkelingen plots zo dramatisch versneld? Dat komt niet door de weerslag van de perestroika en glasnost - die het proces in gang hebben gestoken, maar door het overboord gooien van de Brezjnev-doctrine van militaire interventie wanneer het socialisme in gevaar kwam. In de loop van 1989 werd eerst door politieke adviseurs en experts in de entourage van Gorbatsjov te verstaan gegeven dat de Sovjet-Unie niet zou verhinderen dat de vrienden in Oost-Europa hun eigen weg zouden gaan. Het was regeringswoordvoerder Gerassimov die daarvoor de term Sinatra-doctrine bedacht, naar zijn bekende schlager «I did it my way». Het Oostblok is in een korte tijdspanne uiteen gevallen. «Volksdemocratieën» sneuvelen, de leidende rol van de kommunistische partij wordt per decreet afgevoerd en vervangen door een meerpartijstelsel, persvrijheid wordt (ook letterlijk) ingevoerd, en last but not least een markteconomie geïnstalleerd. Nadat er eindelijk ruimte komt voor verandering hebben de bestaande kommunistische partijen alle geloofwaardigheid verloren. De blokkenconfrontatie en het opdringen van het Stalinistische model hebben een situatie gecreëerd waarbij

maatschappelijke verandering verengd werd tot een of-of keuze: of staatssocialisme met een gebureaucratiseerde bevelsconomie, of het terug invoeren van de kapitalistische markteconomie. De ruimte voor een derde weg, een creatief democratisch kommunisme, lijkt weggeëmdsterd tussen de ongenadige grillen van de geschiedenis.

NAVO AAN DE WINNENDE KANT

Evenmin mag de politieke strategie van Washington in dit proces onderschat worden. De modernisering van de korte afstandsruketten dreigde opnieuw een breuk te creëren binnen de Navo. De Verenigde Staten zaten reeds tien jaar in het defensief met hun moderniseringsplannen, terwijl het politieke initiatief in handen van de Sovjet-Unie was. Een Atlantische as (Washington, Londen) stond recht tegenover de Europese optie (Bonn, Brussel) die een modernisering uitsloot. De standpunten leken onverzoenlijk. Bush slaagde erin het hele dossier te bevriezen door een vérstrekkend ontwapeningsvoorstel te doen inzake de conventionele strijdkrachten in Europa, en het nijpende dossier van de atoomwapens uit te stellen tot in 1992. Het voorstel van Bush hield een drastische inkrimping in van de Russische gevechtstroepen en militair materieel, zodat beide grootmachten op een gelijk niveau zouden komen. Met voor gevolg dat de aanwezigheid van Russische troepen, en dus de militaire druk van de Sovjet-Unie in Oost-Europa, gehalveerd zou worden. Al bij al een meesterzet van Bush, die wonderwel samenviel met de liberaliseringsgolf in Oost-Europa. Er wordt zelfs niet gewacht op de ondertekening van het CFE-akkoord: nu al worden Sovjettroepen unilateraal naar huis gestuurd.

Tegelijkertijd ontketende het Westen een politiek offensief in twee richtingen. Ten eerste naar de eigen publieke opinie rond een «globaal concept» voor de toekomstige veiligheid in Europa. De nucleaire afschrikking moest behouden blijven, zodat een derde nuloptie, met andere woorden de totale ontmanteling van tactische nucleaire wapens in Europa, uitgesloten werd. Ten tweede werd een politiek-ideologische strijd gelanceerd als antwoord op de ontwikkelingen in Oost-Europa en het bloedbad in China. Rond de Navo-top van mei '89, waar het netelige raketdossier aan de orde was, maar ook de 40ste verjaardag van de Navo werd gevierd, zou Bush met een zegebulletin uitpakken. De Democratie en de Vrijheid in Oost-Europa zijn in opmars, wij zijn de koude oorlog aan het winnen, was zijn boodschap⁵. In alle Westeuropese hoofdsteden zal dat het adagium worden. De opdeling van Europa

⁵Interview met de Amerikaanse president Bush, in *De Standaard* van 24 mei 1989

sinds Jalta, de toestand van gewapende vrede die 40 jaar heeft geduurd, lijkt aan zijn einde te zijn gekomen. Helsinki was een illustratie dat het Westen zich had verzoend met de naoorlogse tweedeling in Europa. Ideologen voorspelden een toenemend naar elkaar toegroeien van de twee economische stelsels aan weerszijden van het ijzeren gordijn. Door de ontwikkelingen in Oost-Europa wordt dat concept nu verlaten. Daarover zegt minister Eyskens in een interview: «Als Gorbatsjov doorgaat en slaagt, wordt de parentesis van het marxisme-leninisme die bij het begin van de eeuw begon, bij het einde van deze eeuw gesloten. Dat is toch een totaal onverwacht gebeuren. Wij zijn opgegroeid in de religie van de convergentietheorie: in het Westen wat meer interventieisme, in het Oosten wat meer liberalisme. Dat is het dus niet hé.»⁶

Men zou Eyskens met zijn boude uitspraak gelijk kunnen geven: de periode van het marxisme-leninisme, van het orthodoxe marxisme is zo goed als afgesloten. Het marxisme-leninisme is trouwens een concept van Stalin: een oversimplificering van het rijke marxistische gedachtengoed, en een verheffing tot universele waarde van het concrete revolutionaire programma van Lenin, geldig in een welbepaalde situatie. Het marxisme-leninisme is ideologische ersatz die het totalitaire bewind van Stalin de legitimatie moest verschaffen: de dictatuur van het proletariaat om een partijdictatuur te vestigen, de leidende rol van de partij om elke oppositie in de kiem te smoren, en ga zo maar door. Er werd een staatsocialisme ontwikkeld, een gecentraliseerde bevelsconomie, met een bureaucratische politieke klasse wiens loyaliteit door privileges werd afgekocht. Maar de democratie, een fundamenteel bestanddeel van het socialisme, werd uitgeschakeld. De macht aan de sovjets, de arbeidersraden, bleef dode letter. Dit was aanvankelijk misschien wel te begrijpen door de oorlog en burgeroorlog, maar het tijdelijke werd een systeem. Hetzelfde werd later nog eens overgedaan in de Oosteuropese invloedssfeer.

HET EINDE VAN JALTA

Wat zich in Europa nu voltrekt, is geen gelijktijdige en wederzijdse afbouw van de blokken. Wat nu gebeurt is assymetrisch. De ene Oosteuropese domino na de andere valt. Niet alleen verbrokkelen de Oosteuropese regimes, maar dit is ook het geval met hun supranationale schijninstellingen: de Comecon, en zelfs het Warschaupact dat uitsluitend berust op de machtspijler van de Sovjet-Unie. Een van de twee supermachten is bezig haar posities en ambities op te geven. De huidige

⁶Interview met Mark Eyskens, in *De Morgen* van 7 augustus 1989

breuklijn is het spiegelbeeld van de breuklijn na WO II: de overgang van het socialistische kamp naar het socialisme in één land. De Sovjet-Unie trekt zich terug binnen de eigen grenzen, zonder dat zij verlangt dat haar rivaal hetzelfde doet. Al mocht zij dat nog verlangen, zij kan het niet eens meer afdwingen. Men heeft de indruk dat Gorbatsjov de gebeurtenissen niet meer meester is, dat hij de feiten achternaholt. Het Westen kon hem een jaar geleden nog benijden omdat hij het politieke initiatief wist te monopoliseren. Nu daarentegen ziet het ernaar uit dat hij de ene toegeving na de andere moet doen, omdat de krachtsverhoudingen in zijn nadeel omgeslagen zijn. Op de konferentie in Ottawa van half februari heeft de Sovjet-Unie zowel de Duitse vereniging als een blijkomende troepenreductie in Europa moeten accepteren waardoor het huidige conventioneel overwicht na een akkoord omgebogen wordt in het voordeel van de Amerikanen. Het ziet er sterk naar uit dat zelfs dat akkoord niet lang kan standhouden. Over vijf jaar is van een Russisch leger in Oost-Europa misschien niets meer te bespeuren, terwijl West-Europa tegen een blijvend engagement van het Amerikaanse leger zal aankijken.

Het einde van de opdeling van Europa kristalliseert zich in de Duitse kwestie. Als die trend zich doorzet, betekent dat weinig goeds voor de toekomst. «*De Westduitse mark zal als een tank over het Oostduitse economische landschap rijden, waarmee een einde komt aan de soevereiniteit en de sociale verworvenheden en waardoor massale werkloosheid ontstaat en bedrijven failliet gaan*», schreef de Pravda -die nu weer de waarheid afdrukt. Of zoals de Nederlandse professor A. Heertje het met opzet overdreven uitdrukt: «*De Duitsers zijn de Derde Wereldoorlog begonnen, niet met militaire maar met financiële middelen.*»⁷ Er komt al reactie in de beide Duitslanden, van de Sovjet-Unie, maar ook aan Westerse kant op de overhaaste manier waarop kanselier Kohl de «*Wiedervereinigung*» aanpakt. Dat heeft meer weg van een brute annexatie, waarbij de DDR-premier Modrow als een schooier wordt behandeld. Kohl tracht zoveel mogelijk economisch potentieel van Oost-Europa naar zich toe te halen, zonder te wachten op zijn Europese partners.

Voor West-Duitsland is de economische en monetaire unie met de DDR belangrijker geworden dan de monetaire unie waar de 12 lidstaten van de Europese Gemeenschap nu al zo lang over palaveren. Andere landen van de Europese Gemeenschap zien het gevaar opdoemen van een nieuw *Mittleuropa*, waar een sterk verenigd Duitsland stevige banden

⁷«De Duitse natie zal blijven bestaan»: op dat punt kreeg Stalin toch gelijk, in *Vrij Nederland*, 3 maart 1989

ontwikkelt met de Oosteuropese landen en de Sovjet-Unie. Kleinere landen zoals België en Nederland trekken aan de alarmbel omdat de politieke unie in het gedrang komt en om te vermijden dat een Europese crisis openbarst. Mark Eyskens is één van de woordvoerders van een nieuwe Oost-politiek gesteund op een stevige integratie van de EG. Maar ook hier liggen nog twee wegen open. Eyskens verdedigt het gesloten concept: het EG van de 12 moet eerst een politieke unie vormen, met inbegrip van een eigen buitenlandse en defensiepolitiek, en dan pas kan van enige uitbreiding naar Centraal- en Oost-Europa sprake zijn. Eens alles in kannen en kruiken is, mogen andere landen komen bijzitten. Men herinnert zich de politieke rel binnen de regering toen Eyskens zich verzette tegen de aanvraag tot aansluiting van het neutrale Oostenrijk. In een recent merkwaardig document pleit de minister van buitenlandse zaken voor de uitbouw van verschillende concentrische cirkels rond de Europese Gemeenschap, gaande van economische associatie tot confederatie, waarbinnen de EG zich als blok zou moeten opstellen⁸.

EUROPEES VACUUM

Daartegenover staat een open Europees concept, waar de verschillende landen van Europa op basis van gelijkwaardigheid een confederatie sluiten. Dat benadert het sterkst Gorbatsjovs idee van een «Gemeenschappelijk Europees Huis». Maar heeft het wel enige kans? Kapitalistische marktwetten werken zoals natuurwetten: zij kunnen een vacuüm niet verdragen. Die gelijkwaardigheid heeft momenteel trouwens alleen maar een politieke betekenis, want economisch werpen de Oosteuropese landen niet veel gewicht in de schaal. Integendeel, het zijn lageloonlanden die het slachtoffer dreigen te worden van een nieuw binnen-Europees Imperialisme. De «*Vijfde Vrijheid, waar het uiteindelijk echt om draait*» komt hier om de hoek kijken. Dit wil zeggen «*de vrije uitoefening van ons fundamenteel recht op stelen en uitbuiten*», aldus Noam Chomsky⁹. Chomsky heeft daar een boekje over opengedaan ter waarschuwing aan de sandinisten in Nicaragua, maar dit is evengoed van toepassing voor onze verre oosterburen.

Dat zijn de onzekerheden van economische aard: welke economische verhoudingen zullen er bestaan tussen dit machtig, verenigd Westen, en het jonge geëmancipeerde, veranderende, maar verbrokkelde Oosten? Terwijl er met het wegvallen van de kommunistische dreiging meer ruimte komt voor de al langer bestaande tegenstellingen tussen de kapitalistische staten onderling.

⁸Mark Eyskens, *Van detente naar entente. Gevolgen van de implosie van het communisme*, Brussel, januari 1990

⁹Noam Chomsky, *Over ideologie en macht*, Berchem 1989

Een tweede groep onzekerheden heeft met de veiligheid in Europa te maken. De Duitse kwestie legt ook hier de tegenstellingen bloot. De kleine landen in West- én Oost-Europa voelen zich terecht gepasseerd door de grootmachten, die samen met de twee Duitslanden, Frankrijk en Engeland, de «*Wiedervereinigung*» willen klaarstomen. Legt de top van Malta tussen de Gorbatsjov en Bush immers geen nieuw condominium over Europa, een post-Jalta waar de grote twee afspraken maken zonder de Europese staten daarbij te betrekken?

Een Duitse "neutraliteit" schrikt de Navo-landen af. Ze willen dat het verenigde Duitsland lid blijft van de Navo, mits een speciaal statuut voor de DDR-zone, waar wellicht tijdelijk Sovjettroepen zullen worden getole-reerd. Op middellange termijn zullen zo goed als zeker alle Sovjettroepen uit Europa verdwijnen, terwijl van Navo-zijde al te kennen werd gegeven dat de Amerikaanse troepen hier blijven. Sommige Oosteuropese landen willen toetreden tot de Navo, en zouden op die manier de Westerse militaire alliantie nog versterken. Als de dreiging wegvalt, waarom moet de Navo dan zo nodig blijven bestaan? Nochtans is dat het scenario in zijn verschillende varianten. De "Europeanen" binnen de Alliantie pleiten voor een Europese pijler van de Navo, rond de nu sluimerende Westeuropese Unie, of door de EG met supranationale bevoegdheden inzake defensie en buitenlandse zaken te bekleden. De discussie die in de Westeuropese hoofdsteden wordt gevoerd gaat over het instrument, en niet over de toekomstige veiligheidspolitiek. Fundamentele vragen over welk soort defensie en bewapening, een kernwapenvrij Europa, het uitbouwen van een systeem van collectieve veiligheid zijn niet aan de orde van de dag.

Het Westen stemt nu in met het voorstel van de Sovjet-Unie om in het najaar een bijzondere bijeenkomst van de Conferentie over Veiligheid en Samenwerking in Europa bijeen te roepen. Dat is een kans om nieuwe wegen te onderzoeken volgens Gorbatsjovs concept van een «Gemeenschappelijk Europees Huis», of Mitterands «Confederatie». Maar die concepten blijven in vaagheid hangen, terwijl het post-Jalta Europa van de kapitalistische marktwetten elke dag een beetje meer werkelijkheid wordt. Welke rol zullen de kleine landen van het gehele Europa kunnen spelen? Toen Adam Rapacki, de Poolse minister van buitenlandse zaken, op het einde van de 50'er jaren het voorstel van een Europese Veiligheidsconferentie lanceerde, lag aan de basis daarvan het idee dat elke natie, of ze nu neutraal was of lid van een Pact, onafgezien of ze groot was of klein, één enkele en gelijke stem zou hebben. Nu het carcan van Jalta verdwenen is, zou deze visie nieuw leven moeten worden ingeblazen. Het veiligheidsconcept van het Helsinki-proces zou daardoor een vernieuwde inhoud kunnen krijgen en kan de Europese droom ietsje haalbaarder worden.